

1. Evropské osvícenské dějepisectví

NA ROZDÍL OD DĚJEPISECTVÍ 17. STOLETÍ, které bývá nazýváno střídavě dějepisectvím barokním nebo učeným, má historiografie 18. století ustálené označení. Mluvíme o historiografii osvícenské. To, že k jejímu označení užíváme termínu z dějin filosofie, naznačuje její důležitost, kterou pro dobové dějepisectví filosofie a ideologie měla. Ukazuje to rovněž, nakolik bylo dějepisectví považováno za prostředek propagace osvícenských idejí a nakolik byly filosofické problémy považovány v historickém poznání za nejdůležitější. Zdráznění filosofických stránek historikovy práce neznamenal jenom, že na podobu historiografie působila v první řadě situace v dobové filosofii, ale že samo vymezení epochy osvícenského dějepisectví je problémem týkajícím se periodizace dějin filosofie.

Evropské osvícenství obecně známe chronologicky s 18. stoletím. O konci osvícenství jako velké fáze v dějinách evropské kultury a speciálně filosofie přibližně s počátkem 19. století, s nástupem romantismu, nebývají diskuse. Pokud však jde o počátky osvícenství, posunuje je bádání posledních desetiletí až do druhé poloviny 17. století. Ve vzdělanosti sklonku 17. století, splývajícím v tradičním pojetí dějin evropské kultury s epochou baroka, objevil moderní bádání o dějinách vědy a filosofie existenci toho rysu, který býval považován za charakteristický až pro osvícenství: kriticismus, odmítající se podřítit autoritě a tradici a spoléhající se na argumenty, opřené o skutečnost empiricky postžitelnou, na zásady autonomního racionálního myšlení. Ukázalo se také, že tento racionalismus, empirismus a kriticismus nebyl typický jen v myšlení o přírodě, ale že doprovázel i tehdejší bádání a myšlení ve vědách o člověku a společnosti. Na filosofickém díle Descartesově je možné nejzřetelněji pozorovat spojitost a obdoby mezi metodami myšlení v experimentálních a exaktních vědách na jedné straně a humanitních oborech na straně druhé. Je samozřejmé, že v kulturních disciplínách byly tendence k přímocárému racionalismu osvobozeného rozumu teprve v počátcích. Vyvrcholily právě v osvícenství 18. století, kdy se model mechanického přírodovědného myšlení

stal synonymem vědeckého myšlení vůbec. Přesto, že se hned v období následujícím po osvícenství, tedy přibližně od počátku 19. století, ukázalo, jak k výkladu kulturní (to znamená historicky existující) skutečnosti není možno použít výhradně metod, které jsou priměřené zkoumání přírodních faktů, stalo se vědomí protikladu přírodovědných a duchovědných metod jedním z hlavních impulsů vývoje historického myšlení v 19. a 20. století. I v tom je jedna z příčin aktuálnosti osvícenství a důvod, proč současná věda a filosofie nepovažuje osvícenství za etapu jen historickou.

Z osvícenského teoretického myšlení, které ve výkladu skutečnosti postavilo proti významu tradice a autority závaznost důkazů a logických závěrů, vyplývaly některé – skutečné nebo domnělé – nezáporné důsledky pro povahu osvícenských názorů na dějiny a historické poznání. Pokroky přírodních věd v 17. a 18. století byly totiž přitažlivé i pro humanitní vědy 18. století. Proto byla vědecká i filosofická koncepce světa příznačná mechanickým racionalismem, který vykládala skutečnost z bezprostředního, empiricky měřitelného působení několika neměnných hlavních sil, konstant, zákonů. Z toho samozřejmě vyplýval naturalismus a mechanismus i v myšlení o člověku a společnosti. Protože povaha reality byla považována z reálných faktorů, nebylo potřeba dovolávat se při jejím pochopení minulosti a historických příčin. A protože se toto teoretické myšlení snažilo redukovat podle vzoru mechanicky chápaných přírodních věd skutečnost na výsledek působení nejelementárnějších faktorů, nepřihlíželo k individuální podobě, kterou skutečnost má a která je na kulturní a historické skutečnosti tak podstatná. Tím vším ovlivňovala osvícenská filosofie pojetí minulosti a historické vědy, takže se mluvívá o ahistorismu osvícenství. Hned od počátku 19. století, od romantismu, se začala ozývat kritika, že osvícenci nedovedli pochopit minulost v její osobitosti a proměnlivosti v čase, že ji považovali vzhledem k přítomné době za nedůležitou, zanedbatelnou.

Na tento vytýkaný ahistorismus působil i sociální kontext, ve kterém osvícenství vzniklo a existovalo. I když nelze tvrdit, že osvícenská filosofie a věda je výtvozem evropské předrevoluční buržoazie, platí poznatek, že tato společenská třída našla v osvícenství jedinečný nástroj v zápase proti staré společnosti, jejíž ideologie se opírala především o tradici a z ní plynoucí výsady. Osvícenský důraz na přítomnost a na platnost univerzálních principů, na praxi a zvládnutelnost skutečnosti umožňovaly vzestup měšťanstva v politice i v hospodářství. Jenže ideologie společenské třídy na vzestupu

předpokládala pochopitelně takové pojetí vývoje, ve kterém vládně neustálý a nepřerušovaný pokrok k přítomnosti jako k vrcholu dějin. Avšak taková ideologie, ve které je minulost nanejvýš průpravou k dokonalé přítomnosti, dávala málo předpokladů k objektivnímu a cizlivému chápání dějin a vedla někdy k jejich zkreslování z perspektivy nadřazené přítomnosti. V tom se osvícenství zřetelně lišilo od racionalismu a kriticismu renesančního myšlení, se kterým bývá dáváno do souvislosti. Spojoval je důraz na ratio, ale osvícenství postrádalo obdivný vztah k minulosti, konkrétně k antice jako k závažnému vzoru. Za ztělesnění rozumu v dějinách pokládalo až vlastní dobu. K tomu přispívalo nakonec i přesvědčení o praktickém užítku, plynoucím z vědeckého poznání. Vznikalo nebezpečí záměny historického díla za příručku, sloužící bezprostřednímu vzdělání občana a politika, za moralizující traktát nebo za publicistický projev. Přes přehnaně utilitaristické pojetí historie, která se stávala v krajních případech sbírkou příkladů, dokládajících platnost pouček osvícenské filosofie, a přes podřizování historie přítomnosti znamenalo osvícenství počátek nové epochy v dějinách dějepisectví. Jeho základní a epochální význam je v tom, že z výkladu společnosti a lidských dějin zmizely prvky teologického a vůbec k transcendentnu odkazujícího myšlení. Náboženská dogmata ztratila definitivně svou roli při řešení vztahu člověka k světu a dějiny se staly jen lidským dílem, k jehož pochopení je třeba racionální analýzy realit z tohoto světa, ne spekulace o nadrozumových silách, skrývajících se za empirickou skutečností. S tím souvisely některé speciálnější koncepce v osvícenském myšlení o dějinách. S představou osvícenců o člověku a lidstvu, jejichž existence je všude určována týmiž abstraktními principy, stejně jako s důsledky geografického poznávání světa, souviselo, že od 18. století přestalo být jeviště historie omezeno na tradiční oblast, v podstatě na starý, křesťanský svět. Historickými se staly i události, národy a civilizace mimo Evropu. Některé z nich, například Čína, se staly idealizovanými doklady osvícenských názorů o možnosti racionálního uspořádání společnosti, umožňujícího osvobodit člověka od všeho, co jeho průzračně být deformuje. Dějiny se staly univerzálními nejen ve smyslu teritoriálním, ale i chronologickým; dráha lidstva k osvícení a vládě rozumu vede celými dějinami od nejstarších počátků až po přítomnost, kterou dějiny vrcholí.

I když v tomto chápání přítomnosti jako dovršení dějin jsou zřetelné stopy zesvětlělého, sekularizovaného pojetí teologického původu a i když si osvícenci představovali dějiny příliš prosté, jen jako

přímochař vzestup, v dějepisectví se natrvalo upevnila myšlenka, bez které by moderní historické myšlení neexistovalo: myšlenka o dějinách jako procesu neustálých změn, vycházejících z reálných příčin a zasahujících lidstvo na celém zemském teritoriu. V 19. století stačilo vypustit z této myšlenky naturalistickou ideu o zásadně neměnných, takřka přírodních principech určujících povahu člověka; tím byla nastoupena cesta k vůdčí myšlence historiografie 19. století, k historismu, který chápe skutečnost jako neustálý řetěz proměn a individualizovaných faktů a vykládá ji z jejího vývoje. Počátky tohoto pojetí byly obsaženy už v osvícenství, zejména anglickém a německém. Ale i to osvícenství, které podobu minulosti zjednodušovalo a podobu univerzálních dějin příliš uniformovalo, dospělo k názoru o existenci odlišného ducha různých dob. Nedo-vedlo však tyto odlišné skutečnosti apriorně neklasifikovat a nehierarchizovat a nedovedlo pochopit svěyhtnost toho, co se s ideály osvícenství neshodovalo. Z této nevnímavosti vůči citovým a iracionálním složkám lidského ducha vycházelo například neporozumění vůči středověku a náboženství.

Oprávněnější než výtky z nehistorismu byly kritické názory, že se sice osvícenské dějepisectví dovedlo povznést nad malichernost a bezduchost prostě popisného a vyprávěcího kronikaření a že vneslo do historického myšlení filosofickou velkorysost, že však filosofovalo o dějinách příliš abstraktně a že ryze odbornou, tj. metodickou a technickou stránku historického poznání nedoceňovalo. Kritické ukazovali, že osvícenští historikové opírali své velkorysé filosofické pohledy na dějiny o empirické fakty, které znali většinou zprůměrované a ne z vlastní analýzy pramenů. Přijímali je takřka beze zbytků z děl učené, antikvářské historiografie minulosti, jíž sami přísně vytýkali bezmyšlenkovitost a nedostatek idejí. V některých zemích byla tato dvojí tvář osvícenského dějepisectví zvlášť nápadná. Osvícenství vzniklo na evropském západě a tam, zejména v Anglii a Francii, vytvořilo svá největší díla. Během 18. století zapustilo kořeny i v jižní, střední a východní Evropě. Tam však, kde společenská situace poskytovala menší předpoklady k rozkvětu revoluční ideologie, bylo patrné, že vedle filosofujících a společensky angažovaných historické produkce a historické publicistiky prochnuté duchem osvícenství existuje ideologicky neutrální odborné bádání, pokračující v tradici humanistické a barokní učenosti. Jeho hlavním rysem zůstávalo seriózní zjišťování empirických faktů a nikoliv filosofický výklad poznanych skutečností. Taková byla situace ve všech zemích na východ od Rýna. To vysvětluje z velké části i spe-

cifickou podobu českého dějepisectví v druhé polovině 18. století. Zpožděná éra učené, erudiční, antikvářské, v učeněckém světě uzavřeně historiografie – kritické k pramenům a faktům – tenkrát skoro splýnula v jedno s krátkým obdobím osvícenského historického myšlení, kritického v zásadách i koncepcích a zaujímajícího aktivní stanovisko ke světu kolem. Proto reprezentují typickou a avantgardní osvícenskou historiografii spíš osobnosti velkorysých filosofujících syntetiků než postavy odborných analytiků.

Jejich předchůdcem byl italský učenec Giovanni Batista Vico (1668–1744). Na periferii kulturní Evropy v Neapoli vytvořil osobité dílo, které se odlišovalo od modelu osvícenské historiografie a filosofie natolik, že nevešlo v obecnější známost. Bylo rehabilitováno až na konci 19. století, kdy vznikl odstup od běžných pozitivistických a osvícenských pojetí dějin. *Principi di una scienza nuova* (1725) obsahuje filosofickou konstrukci o historickém cyklu se třemi velkými etapami, kterými národy ve svém vývoji nutné procházejí od věku božského přes herojský k lidskému. V této konstrukci je však obsaženo už i malo osvícenské přesvědčení o nevyčerpatelné a nevykalkulovatelné dynamice historického dění, jež se nedá plně vyjádřit žádnými abstraktními zákony geometrického ducha. Předchůdcem standardního západoevropského osvícenského historického myšlení byl svým skepticismem Pierre Bayle (1647–1706), autor *Dictionnaire historique et critique* (1695), jehož smysl ovšem byl v kritice autority, ne v nějaké původní historické koncepci.

Nejvlivnější a nejcharakterističtější díla osvícenského dějepisectví vytvořili ve Francii Montesquieu a Voltaire, autoři náročných a syntetických koncepcí společnosti a historie. Charles de Secondat baron de la Brède et de Montesquieu (1689–1755) vycházel při svých teoretických úvahách ze znalosti právních a sociálních institucí, především státu, a uvažoval o jejich působení na charakter národů. Přemýšlel o nich nejen ze zájmu teoretického myslitele, ale také proto, aby se dopátral poznatků platných pro praxi státníka a politika. Jeho dvě díla – *Considération sur les causes de la grandeur et la décadence des Romains* (1734) a *Esprit des lois* (1749) – vykládají stát a společenské zřízení jako skutečnosti, vytvořené působením reálných faktorů – psychologických, geografických, etnických. Pro další vývoj dějepisectví bylo důležité, že takto empiricky Montesquieu vysvětloval i existenci detailních a konkrétních historických jevů, například protestantismu nebo anglického politického systému. Při této konkrétnosti, která předjímala pozitivistické nauky, uznává Montesquieu i oprávněnost existence těch historických jevů, které

osvěcenství pro jejich nerozumnost obyčejně vylučovalo z dějin a pro jejichž individuální podobu nemělo smysl.

Tuto krajnost osvícenského pohledu na dějiny v jeho velkorysosti i jednostrannosti představoval velké dílo **Françoise Marie Aroueta** zvaného **Voltaire** (1694–1778), který ovšem symbolizoval osvícenského ducha i jinde než v dějepisectví. Po menších historických pracích jako *Histoire de Charles XII* (1731) vyjádřil nejúplněji své názory na dějiny a dějepisectví v dílech *Le siècle de Louis XIV* (1751) a *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* (1754), vynikajících genijním postřehem, smyslem pro velké dějinné souvislosti a jasným duchaplným stylem. Jejich epochální metodologický význam je v tom, že Voltaire vyslovil v rámci historických syntéz nutnost rozchodu s dějepisectvím, uplívajícím na větu nekonečných jednotlivých faktů předešlých z politických, diplomatických a vojenských dějin, že požadoval, aby se dějepisectví změnilo v dějiny kultury, tak jak o ní svědčí stav a změny společenského zřízení, výroby, obchodu, umění, myšlení, a že z tohoto požadavku vyvodil jako historický spisovatel důsledky. Jeho teze o tom, že dějiny mají být filosofické, neznamenala přímo vytvoření filosofie dějin v dnešním pojetí, ale odvrát od antikvářského pojetí dějepisů, hromadícího detailní poznatky bez ohledu na jejich smysl pro život, pro přítomnost, pro vzdělání a výchovu člověka. Voltairova snaha po pragmatikém využití dělala z dějepisectví sice významnou zbraň v dobových politických a ideových zápasech, ale vedla snadno k zjednodušení historického obrazu. Skutečnosti, které představě o dějinách jako neustálém pokroku rozumu neodpovídaly, se z dějin ztrácely nebo byly doprovázeny depektem („temný středověk“); duchaplná formulace dostala leckdy přednost před strážlivým konstatováním faktu. Avšak Voltairovu zásluhou zůstává, že od jeho vystoupení přestalo být historické poznání jen záležitostí úzce odborného světa a stalo se složkou obecné vzdělanosti a literární kultury.

Druhá nejvlivnější osobnost francouzské kultury 18. století, **Jean-Jacques Rousseau** (1712–1778), nevytvořil sice speciální historické dílo, ale jeho vášnivý nesouhlas se základními názory osvícenství – kritika mechanicky chápané kauzality, jednostranného racionalismu, víry v zúšlechťující vliv civilizace na lidské mravy – umožnil pozdější prohloubení a zjemnění historického myšlení. Rousseauův důraz na citovou stránku individuálního života a svou bodu lidské osobnosti připravoval vznik protiosvícenského názoru na historii, ve které nevládne jenom řád a rozum. Rousseauovská představa o úspěchtilém harmonickém člověku na počátku lidských

dějin hrála v romantickém dějepisectví 19. století – i českém – důležitou úlohu. Rousseau však byl se svými názory v historickém myšlení své doby spíš výjimkou a v profesionálním dějepisectví měly vzdálenou obdobu jen u méně významných historiků, u **Nicolase Antoina Boulanger** (1722–1759) nebo **Paula-Henri Malleta** (1730–1807). Právě ve Francii docházelo osvícenské pojetí dějin do extrému. Bohatší dějinné skutečnosti se měnilo ve schéma, určované jen sociologickou zákonitostí mechanického vývoje, analogického přírodnímu procesu a vedoucího bez odchylek ke zdokonalování lidstva. Nejvýraznější byla tato tendence u **Marie Jeana Antoina Condorceta** (1743–1794) v jeho *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (1794).

Anglické a v širším vymezení britské dějepisectví většinou nemělo polemické a společenskoreformátorské zaujetí francouzské historické publicistiky ani její sklon k abstrakci. Vyznačovalo se zato schopností názorného líčení a uměním epického podání. Tyto odlišné vlastnosti si v různých obměnách obojí historiografie udržely konečně i v 19. a 20. století. Po exkurzech do historie, které podnikl filosof **David Hume** (1711–1772), autor *History of Great Britain* (1754–1763), napsal vlivná díla naračního dějepisectví **William Robertson** (1721–1793). Jeho snaha spojit přesvědčení věřícího protestanta s osvícenskou ideologií pokroku, jeho zájem o vypsání národních dějin – *The History of Scotland* (1759) – a sklon k dramatictosti koncepce měly vliv na Palackého. Největším výkonem osvícenské historiografie, patrně nejen anglické, je *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (1776–1788) od **Edwarda Gibbona** (1737–1794). Zájem o toto téma – podobný měl i **Montesquieu** – souvisel nepochybně s dobovou situací. Oba vnímají pozorovatelé si uvědomovali, že žijí na přelomu epoch, a pomocí historických analogií se snažili pochopit přítomnost. Gibbonovo dílo věnované počátkům křesťanství v rámci dějin římského impéria obahuje při objektivitě výkladu zdrcující odsudek vlivu křesťanství v dějinném vývoji. Liberalismus a antiklerikalismus 19. století z Gibbona vydatně čerpal. Kniha znamená velký vědecký výkon svými odbornými kvalitami stejně jako svou jednotnou ideovou a slovesnou výstavbou. V Anglii, odkud vyšla preromantická reakce proti osvícenství, objevili se i historikové jako **Adam Ferguson** (1723–1816), v jejichž díle měla myšlenka individuální odlišnosti jako základní vlastnosti historických faktů významné místo.

V anglickém a francouzském dějepisectví osvícenským byla zdůrazněna ideologická složka historického poznání, tak jak to odpoví-

dalo společenské situaci v těchto vyspělých západoevropských zemích. Působila na to i okolnost, že historické bádání tu bylo soustředěno v pracovních nezávislých soukromých učenců a učených společností, takže jeho závislost na státní moci a stávajícím pořádku vůbec byla malá, nebylo-li přímo v opozici. V oblastech s tradiční společenskou strukturou nevystupoval aktualizací a politicky a sociálně angažovaný charakter osvětské historiografie tak otevřeně do popředí. Tendence děl německých historiků byla ovlivňována i společenským postavením autorů, většinou univerzitních profesorů, tedy státních úředníků. Tím, že jejich produkce zdůrazňovala metodu a fakta jako podstatu historiografie v tradicích učeného dějepisu 17. století, vytvářela i předpoklady k budoucímu institucionálnímu rozvoji historického bádání jako disciplíny, řízené odbornými pravidly a pěstované na speciálních univerzitních institucích. Po osvětském sblížení historiografie s literaturou a filosofií přičinila přeměnu historického studia v akademickou disciplínu, mající pevné místo v systému ostatních věd.

Takovým střediskem byla především universita v Göttingen, která si svůj význam udržela dlouho do 19. století a nebyla bez vlivu na historickou vědu českou. **Johanes Lorenz Mosheim** (1693–1755) na ní vymaňoval církevní historii ze závislosti na teologickém chápání dějin; **Johann Christoph Gatterer** (1727–1799) získal větší význam svými málo kritickými pokusy o vypsání světových dějin než organizací univerzitního studia a založením prvního odborného časopisu (*Historisches Journal* roku 1722). Nejbliže k západoevropskému osvětskému pojetí dějin měli historikové Schlözer, Schmidt, Spittler a Heeren. **August Ludwig Schlözer** (1735–1809) podával v téžkopádné formě období Voltairových úvah o světových dějinách, ale bez jeho smyslu pro kulturní hodnoty a s jednostranným zdůrazňováním funkce státu. Pro rozšíření horizontu evropského dějepisceví mají význam jeho práce o ruských dějinách, hlavně *Geschichte von Russland* (1769). **Michael Ignaz Schmidt** (1736–1794), spjatý s vídeňským prostředím a josefínismem, aplikoval zásady osvětské historie na vylíčení národních dějin v *Geschichte der Deutschen* (1778–1785), určených neodbornému a neakademickému publiku. **Ludwig Thimotheus Spittler** (1752–1810) šel v tomto zkonkretizování provinciálních dějepisceví ještě dál, a to směrem k vytvoření dějin provinciálních, regionálních.

Německá osvětská historiografie, nespjatá tak hluboce s osvětskou filosofií, mohla existovat i v době poosvětské reakce a přecházela plynule do liberálního dějepisceví 19. století. **Arnold**

Ludwig Hermann Heeren (1760–1842) tvořil na základě solidních vědomostí a korektní metodické práce zejména svým dílem *Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der Alten Welt* (1793) spojenci mezi Montesquieuovým a Voltairovým tušením o významu hospodářských a sociálních skutečností v dějinách a mezi náběhy k vytvoření hospodářské a sociální historie v 19. století. Význam **Joachima Winckelmanna** (1717–1768) pro dějiny dějepisceví není jen ve vnesení historického hlediska do výkladu uměleckých faktů a vytvoření dějin umění, ale i v důrazu, který kladl proti osvětskému uniformujícímu chápání lidstva a dějin na historickou individualitu, jak se zřetelně projevuje ve vývoji umění. V oblasti vlastní historické vědy zastával podobné názory při zpracování *Osnabrückische Geschichte* **Justus Möser** (1720–1794). Svým přesvědčením o nezaměnitelné osobitosti jednotlivých dějinných epoch a zejména povahy národů, o osobitosti, kterou nelze vystihnout pomocí obecných pouček filosofické povahy, ale do které je třeba se v její dynamičnosti s porozuměním vmyslit, připravoval vznik vlastního historického smyslu v 19. století.

V zemích, jejichž ideový vývoj byl zpomalený a kde měla osvětská ideologie jen slabou sociální základnu, vznikala reprezentativní díla osvětského dějepisceví až na samém sklonku 18. století. Pokud vypikala silnější ideologickou tendenci, byla závislá na západoevropských vzorech, jejichž známost byla v celé Evropě mimořádná. V případě, že v nich ideologická funkce historiografie nebyla zdůrazněna, byly to práce seriózně pokračující v linii učeného dějepisu, jež využívaly osvětské kritičnosti k vybudování spolehlivé faktografické základny historického poznání; v Rusku například v díle **Vasilije Nikitiče Tatišceva** (1686–1750), jehož pětidílná *Istorija rossijskaja*, vydaná z rukopisného materiálu v letech 1768–1784, vycházela z počátků učené ruské historiografie, podnícené Petrem Velikým ke sběru historických pramenů. U malých rozvíjejících se národů byl kosmopolitismus osvětského pojetí dějin velmi snadno zatlačován do pozadí zřetelem k národně propagačnímu poslání dějepisceví a k národu jako základní kategorii jak dějin, tak historického poznání. Projevilo se to kupříkladu jak v *Geschichte der schweizerischen Eidgenossenschaft* (1786–1808) od **Johanna Müllera** (1752–1809), tak u **Adama Stanislava Narusziwicze** (1733–1796) v jeho *Historii narodu polskiego* (1780–1786). Polské dějepisceví ožívalo jím ve chvíli hluboké vnitřní krize polského státu před rozdělením a chtělo přispět svým dílem k národní a politické obrodě.

I v jiných zemích mimo hlavní ohniska osvícenství bylo programové osvícenské myšlení vyjadřováno spíš v dílech popularizujícího a publicistického charakteru než v odborné práci badatelské, která udržovala svou kontinuitu od raného 18. století do počátku 19. století, kdy byla vystavena vlivům romantického historického myšlení. A to působilo na povahu odborného historického studia na rozdíl od osvícenství zřetelně a trvale.

2. Podmínky vývoje českého osvícenského dějepisectví a nová podoba dějepisné práce

POČÁTEK VĚDECKÉ FÁZE novodobé české historiografie je spojen s pronikáním osvícenského myšlení, s jeho racionalistickým výkladem světa a životů a s utvářením novodobé české národní společnosti. Tyto dvě skutečnosti určují dvojitý základní povahový rys českého dějepisectví druhé poloviny 18. století a počátku 19. století. Dávají mu prostředky a odvalu k boji za pravdivé poznání české minulosti a vřikují mu současně politickou funkci účinné podpory v procesu vytváření novodobé národní společnosti a jejího vědomí. Oba principy a vědomé směřování k nim se zásadně nevylučují, jen v situaci zápasu nového se starým, který odstraňuje tradiční představy a hodnoty, se dostávají do protikladu. Osvícenští historikové se snažili toto vnitřní dilema překonat. M. A. Voigt se vyznal otevřeně: „Tak jako horlím pro čest své vlasti, tak přece jsem věren pravdě.“ V prostředí vznikajícího novodobého hnutí národního nemůže věda stát stranou společenského dění a v něm se také zánlivá abstraktnost osvícenského myšlení zcela vytrácí. Historismus jako způsobilý sob nazírání na veškerou skutečnost a jako argumentace národního hnutí se pevně vklíní do myšlenkového světa tehdejší společnosti. Dějiny se stávají průkazem kulturní výše národa a jeho vspěšného státního života a právním nárokem na jeho samostatnou existenci a myšlenkovou svébytnost.

České novodobé dějepisectví sleduje ve svých teoretických základech i v praktických realizacích vývoj evropské historiografie se značným časovým zpožděním a obsahovým zjednodušením. Vývojové fáze jako by se tu překrývaly a spojovaly a nedosahovaly proto té hloubky a čistoty výrazu jako v klasických zemích západoevropského myšlení. Přesto i v českých poměrech je patrné, že hranice mezi středověkou kronikářskou historiografií a novověkou historiografií

vědeckou, založenou na analýze a hodnocení pramenů, není jen v technice historické práce a ve formě vyjádření poznatků o minulosti, ale také v pojetí základních hybných sil společenského dění, v opouštění teologického výkladu dějin. České dějiny nejsou již *Gesta Dei per Bohemos*, ale *Gesta Bohemorum*, člověk není již v dějinách pasivním nástrojem nadpřirozené vůle, ale je tvůrcem svého dějinného osudu. Středověký, feudální metafyzicko-teologický výklad dějin ustupuje výkladu racionálně vědeckému, který hledá příčiny a následky dějinných jevů a chápe pragmaticky výchovnou funkci historie jako zbraně proti retardacím silám starého světa a proti škodlivým společenským předsudkům. Proměna v technice poznávání historického procesu a proměna v pojetí a hodnocení dějinných sil je ovšem dlouhodobá a graduaální. Proto se české osvícenské dějepisectví vyznačuje různou kvalitou a stupněm těchto tendencí podle doby, generaci a jednotlivců.

Proti středověké formě dějepisectví jako pouhého encyklopedického a neutříděného vědění o minulosti vzniká v osvícenském období historiografie jako věda, jako skladebná soustava poznatků, vzešlých v poznávacím procesu historickém z kritiky pramenů a prověřených v názorovém střetnutí řady pracovníků. Jde tu již o kontinuitní proces poznávání historické skutečnosti, které se vřší v dílech na sebe navazujících nebo mezi sebou o poznání minulosti bojujících dějepisců. Vědecká forma historiografie a možnost jejího projevu vyžadovala, aby byly vytvořeny určité věcné a organizační předpoklady historické práce, diferencující se současně podle látky do několika linií. Bylo především třeba, aby byly zpřístupněny historické prameny v knihovnách, archívech nebo v edičních sbírkách, aby byla vypracována obecná metoda historického výzkumu a zajištěna výuka dějin a aby se konečně vytvořila historická pracoviště a vznikly časopisy, v nichž by se vědecké historické poznatky mohly předkládat společenskému soudu a užití v nových literárních formách analytických pojednání a monografií, recenzí a kritik. Mnoho z těchto věcných předpokladů přinesla v západní Evropě už první há historiografie 17. a 18. století. U nás bylo to teprve dílem první přípravné generace osvícenských dějepisců, sepsatých ještě s historickými úkoly svých církevních řádů, především benediktinského a piaristického. Oporou nového vědeckého snažení historického vedle zájmu jednotlivců, církevních hodnostářů a laiků, kteří otevřeli ochotně badatelům knihovny, archívy a soukromé sbírky rukopisů, byl politický zájem šlechty, vznikajícího novodobého měšťanstva a vzdělanectva, které ze svých často se různících speciálních

potřeb hledaly v minulosti posilu v boji proti sílícímu panovníckému absolutismu a vládnímu centralismu. Vzestup přírodních věd a jejich včlenění do disciplín, přednášených na universitách, přimášely s sebou, že se i historie zařazovala mezi vědy, pěstované v základaných učených společnostech a jejich časopisech, u nás v Soukromé společnosti nauk (1774) a v jejím časopiseckém orgánu Abhandlungen (od roku 1775), a že se dějiny dostaly i do soustavy učených předmětů filosofického a právníckého studia na universitě (1781). Vůbec vznik a rozvoj periodických časopisů, odborně sice ještě nespecializovaných, ale se širokou paletou zájmů o veřejné dění hospodářské, politické a kulturní spolu s tolerancí náboženskou a názorovou vytvářel příznivé předpoklady pro rušný vědecký život. Tematika historická nebyla v nich na posledním místě.

Rozvětvenější společenský zájem o dějiny a vzrůstající počet jejich čtenářů způsoboval, že se historická věda hned od začátku začínala specializovat. Vedle obecné národní historie se pevněji utvářela historie literární a kladou se první základy historii právní, numismatice, starožitnostem, statistice a značně se rozvíjí i historie místní, regionální. Předním cílem osvětského dějepiscectví jako celku je nashromáždit dostatečný faktografický materiál a kriticky jej s určitou skepsí ke všemu, co podávalo dosavadní dějepiscectví, ověřit co do jeho pravosti, pravdivosti a věrohodnosti. Jejich bezpečným kritériem se stává neodvozenost, původnost a současnost svědectví, které lze jasně určit co do místa, času a původu. Zásadou se stává věta „nic nepřijímat bez platných svědectví a vždy jít k prvním pramenům“. Proto se pro osvětské historiky, zabývající se především starším feudálním obdobím, stala základním a nejvěrohodnějším pramenem listina, teprve za ní jde ve stupnici hodnot vyprávění pramen a úřední akt. Listina je podle F. M. Pelcla „duší dějin, oporou pravdy, nejjistější útočiště kritiků a neklamný doklad chronologie“. Kritická analýza pramenů a jejich podání v souhrnném plynulém výkladu vede k rozlišování dějevytu, který řeší sporné otázky, a dějepisu, který vypravuje o událostech v jejich chronologickém sledu. Tak se osvětská historiografie dělí na proud vědecky analytický a synteticky popularizační.

Pro vnitřní strukturu historiografického dění, jak ji postihuje osvětské dějepiscectví, je důležité, že právě v onom synteticky popularizačním směru pod tlakem dobových hospodářských a sociálně politických skutečností a často za přímého vlivu státu, který chce dějiny vychovávat na jednotlivých stupních škol své občany, oslabuje se především teoretický, ale také prakticky dosavadní téžisko histo-

rického výkladu v politických dějinách panovníků a válek a začínají se zdůrazňovat dějiny i ostatních společenských vrstev, dějiny zemědělství, řemesel, obchodu a kultury. Jsou to jen první a malo úspěšné projevy nové obsahové orientace historiografie, ale dosvědčují, jak osvětské dějepiscectví i svými odbornými zájmy souvisí se základní dobovou hospodářskou, sociální a politickou problematikou.

Hlavní zásady objektivního poznání historické skutečnosti, jak byly obsaženy v osvětském kriticismu a v logické racionální argumentaci, přesevědivě, s vnitřní opravdovostí a obecnou sociální platností vyjádřil Josef Dobrovský. V záhlaví své mladistvé práce, oprávnějí ediční omyly Ungarovy při vydání Balbinových Učených Čech – Bohemia docta, zdůraznil základní tendenci a smysl kritiky, která nemá být hrdečným odsudkem, ale věcnou pomocí: „Non personas persequor, sed errores, non criminari, sed prodesse volo – Nepronásleduji osoby, ale omyly, nechci odsuzovat, ale prospět,“ a ve svých literárních časopisech z konce sedmdesátých let 18. století stanovil bezpečný důkaz jako hlavní metodu vědecké práce: „Beweise, bewährte Beweise fordere ich, nicht Möglichenkeiten; Beweise, nicht Deklamationen – Důkazy, osvědčené důkazy žádám, ne možnosti; důkazy, nikoliv deklamace.“ I když se osvětská historiografie ve své praxi často podstatně odchylovala a vzdalovala tak vysoko postavených teoretických postulatů, přece se jen svou teorií a praxí stala bezpečným základem novodobého českého dějepiscectví a působilým učitelem historiografie údobí romantismu.

3. Přípravné ediční podniky a dobnerovský historický kriticismus

OŽIVENÝ ZÁJEM O ČESKÉ DĚJINY se v českých zemích objevil před polovinou 18. století. Je spojen s životní prací dvou učených rajhradských benediktinů, aklimatizovaného Jihoněmce **Magnoalda Ziegelbauera** (1689–1750) a z domácí tradice vyrůstajícího **Východočecha, trebechovického rodáka Josefa Bonaventury Pitera** (1708–1764). Historický zájem benediktinů, který měl v řádu staré kořeny, opřel se nyní o historickou kritiku pramenů, jak ji ke konci 17. století vypracovali francouzští benediktini v díle **Jeanu Mabillonu De re diplomatica**, a byl poznamenán reformním katolicismem, předchůdcem josefinského osvícenství, který do rakouských zemí pronikal z díla **Ludovica Muratoriho**, ředitele ambroziánské knihov-